

(NE)ZARADITEĽNOSŤ ÚTVARU JIDIŠ DO STRATIFIKAČNÉHO MODELU NEMECKÉHO A SLOVENSKEHO JAZYKA

DIE (NICHT)EINREIHUNG DES JIDDISCHEN IN DAS STRATIFIKATIONSMODELL DER DEUTSCHEN UND SLOWAKISCHEN SPRACHE

Tamara Zajacová

Katedra germanistiky s oddelením prekladateľstva a tlmočníctva FHV UMB v Banskej Bystrici

2.1.33 všeobecná jazykoveda, 2. ročník, denná forma štúdia

tamara.zajacova@umb.sk

Školiteľka: doc. PhDr. Zuzana Bohušová, PhD. (zuzana.bohusova@umb.sk)

Kľúčové slová

jidiš, židia, jazyk, varieta, stratifikačný model, židovská etnicita

Schlüsselwörter

Jiddisch, Juden, Sprache, Varietät, Stratifikationsmodell, jüdische Ethnizität

1 Uvedenie do problematiky a ciele štúdie

V rámci grantu UGA I-12-003-01 *Jidiš v textoch moderných piesní* sledujem v tomto príspevku vývin, úlohu a funkciu jidiš v nemeckom a slovenskom jazykovom prostredí a na základe metódy analýzy, komparácie a syntézy diferentných „pohľadov“ na daný fenomén sa pokúsim o zaujatie vlastného stanoviska a vymedzenie pozície jidiš v stratifikácii nemeckého a slovenského národného jazyka i mimo nej.

Pomenovanie „jidiš“ pochádza z adjektíva „jidisch“, ktorému zodpovedá strednohornonemecké (mittelhochdeutsch) „jüdisch“. Označenie „jüdisch“ aj „jidisch“ v preklade znamená „židovský“ a používa sa ako skrátaná forma označenia „jüdische (jiddische) Sprache“, teda „židovského jazyka“ (Best, 1988, s. 13). Internetový slovník *Duden* (2012) definuje heslo jidiš (Jiddisch) ako substantívum stredného rodu s významom: **jazyk židov** v strednej Európe písaný hebrejskou abecedou, ktorého slovná zásoba pozostáva najmä zo strednohornonemeckých, hebrejsko-arameských a slovanských slov. (1) *Duden* uvádza jidiš aj ako adjektívum (jiddisch) vo význame: týkajúci sa **jazyka jidiš** (jiddische Sprache), čo je označenie nemčiny východoeurópskych židov. (2)

Z uvedeného vyplýva, že nemecká lexikografická normatívna príručka *Duden* definuje jidiš ako **jazyk** pozostávajúci z nemčiny a prvkov iných jazykov. V súvislosti s pokusmi o vyjasnenie pozície jidiš vo vzťahu k útvarom národného jazyka sa však v odbornej literatúre veľmi často stretne s označením **žargón, argot, slang, dialekt, ľudová reč, skupinový jazyk, sociolekt** a i. Synonymické používanie týchto pojmov v rôznych kombináciách tak často vedie k nejednoznačnostiam a komplikáciám pri ďalšom narábaní s nimi. Problematické sa stáva i zistenie, aký termín u jedného autora zodpovedá označeniu iného autora, nevynímajúc hľadanie ekvivalentov v rozličných jazykoch. Pojmová a terminologická nejednotnosť v našej i zahraničnej odbornej literatúre má podľa Braňa Hochela (1993, s. 13 – 14) dve príčiny:

1. buď je to snaha zjednodušiť problematiku, takže niektoré pojmy a) sa chápu synonymicky (slang = profesionálne/skupinové nárečie = žargón) alebo b) sa hierarchizujú (napr. slang ako širší, žargónu a argotu nadradený pojem);
2. alebo ide o nesytemové miešanie diachrónneho a synchronného prístupu k problematike (napr. pri porovnávaní teritoriálnych a sociálnych nárečí).

Táto štúdia si kladie za cieľ objasniť pojem jidiš, vymedziť ho terminologicky a pomenovať jeho vzťah k spisovnému nemeckému a slovenskému jazyku. Pri problematike terminologického vymedzenia jazykového útvaru však automaticky vzniká i potreba vymedzenia skupiny jeho používateľov, v našom prípade židovského etnika, ktorých spája spoločný pôvod, osobité kultúrne znaky, jazyk, tradície, mentalita a iné.

Z tohto dôvodu venujem v príspevku zvýšenú pozornosť aj poznatkom z oblasti etnológie, pretože v súvislosti s objektom výskumu (komunikačné médium) sa predpokladá úzky vzťah týchto dvoch oblastí. Stručne preto načrtnem históriu židovstva na Slovensku a jeho súčasný stav. V príspevku nie je rovnomerne zastúpená slovenská a nemecká odborná literatúra z dôvodu doposiaľ minimálneho odborného záujmu o útvary jidiš na Slovensku.

2 Jidiš nemeckou a slovenskou optikou

Otto F. Best v diele *Mameloschen Jiddisch – Eine Sprache und ihre Literatur (Mamelošn jidiš – jeden jazyk a jeho literatúra, 1988)* hovorí o jidiš ako o jednom zo židovských skupinových jazykov, konkrétne o jazyku aškenázskych židov (3), ktorý je blízky nemčine (Nah-, Nebensprache – „blízky, vedľajší jazyk“). Tvrdí, že jidiš sa vyvinul zo skupinového dialektu na samostatný jazyk, a poukazuje aj na názor židovských osvietencov Maskilim, ktorí jidiš považovali za žargón, za akúsi skazenú jazykovú zmiešaninu, čím mierili na znehodnotenie jidiš a uprednostnenie novej hornej nemčiny (porov. Best, 1988, s. 14). Na ďalších miestach však tento autor zásadne odmieta označenie jidiš za židovskú nemčinu či žargón a je presvedčený, že tieto pomenovania nevystihujú reálnu situáciu, argumentujúc tvrdením, že vo východnej Európe sa jidiš vypracoval na plne vybavené jazykové médium (porov. Best, 1988, s. 14).

V zásadnom diele k dejinám a vývinu nemeckého jazyka *Geschichte der deutschen Sprache (Dejiny nemeckého jazyka, 1996)* sa Wilhelm Schmidt opiera o názor Hutterera (1990), podľa ktorého je jidiš **odvodný jazyk nemčiny** (Tochtersprache – „dcérsky jazyk“), vyvinutý v stredoveku na základe nemeckých dialektov a funkčne vymedzený ako nadregionálny **komunikačný jazyk** aškenázskych židov (Schmidt, 1996, s. 35). Schmidt považuje jidiš za **idióm**, ktorý okrem nemeckej štruktúry obsahuje dôležité hebrejské, románske a slovanské prvky.

Weissberg (1988) pripisuje jidiš osobité postavenie: jidiš vznikol ako **vedľajší jazyk** (Nebensprache) židov v Nemecku a postupne sa vyvinul na ich **hlavný jazyk** (Hauptsprache), ktorý produkoval v druhej pol. 20. stor. všeobecne uznávanú široko rozvetvenú literatúru (porov. Schmidt, 1996, s. 90, podľa Weissberg, 1988, s. 24).

Astrid Stedje (1999) označuje jidiš termínom Sondersprache, ktorý obsahovo zodpovedá pojmom **žargón**, **argot** i **slang**. Jeho vývin autorka lokalizuje do etapy izolácie židov v getách (12 – 13. stor.) a charakterizuje ho ako odzrkadlenie vtedajších mestských hovorových jazykov južného a stredného Nemecka s obsahom hebrejských, neskôr i slovanských prvkov. Za komunikačný jazyk židov však Stedje považuje strednú hornú nemčinu (Mittelhochdeutsch), ktorú si židia ponechali i po roku 1300, keď začalo ich veľké prenasledovanie a následné sťahovanie do Poľska a Ukrajiny (Stedje, 1999, s. 106).

V diele *Kleines Lexikon deutscher Wörter jiddischer Herkunft (Malý slovník nemeckých slov židovského pôvodu, 2003)* Hans Peter Althaus označuje jidiš za **sociolekt**, ktorý vyvinuli židia v strednej Európe na základe stredovekej nemčiny a ktorého slovná zásoba sa od začiatku výrazne odlišovala od ostatných dialektov práve výskytom hebrejských výrazov a románskych prvkov. Althaus v súvislosti s jidiš pracuje aj s pojmami **stredoveká židovská nemčina**, **ľudová reč židov**, **idióm** či dokonca zvláštny **rodinný jazyk** (Familiensprache).

Viliam Mruškovič (2008) charakterizuje jidiš ako **jazyk** nemecko-holandskej (pevninskej) vetvy germánskej skupiny indoeurópskych jazykov a ako **národný jazyk** Židov, vyvinutý z hornej nemčiny, inak nazývaný aj **židovská nemčina**. Mruškovič uvádza, že „jidišom hovoria tzv. nemeckí alebo tiež aškenázski Židia“, ktorí ho vyvinuli v 13. storočí na území dnešného Nemecka (Mruškovič, 2008, s. 122).

Krátky slovník slovenského jazyka (2003) definuje pojem jidiš ako nesklonné podstatné meno stredného rodu označujúce **jazyk** východoeurópskych Židov s nemeckým základom a početnými hebrejskými a slovanskými prvkami (hovoríť v jidiš).

Výklad lémy jidiš v *Slovníku cudzích slov* (2005) je takýto: západogermánsky **jazyk** s hebrejskými a slovanskými prvkami používaný židovským obyvateľstvom v USA, Kanade, Latinskej Amerike, strednej a východnej Európe, v Rusku a v Izraeli. Slovník cudzích slov uvádza jidiš ako substantívum aj ako príslovku (hovoríť, písať jidiš).

Podobne aj *Slovník súčasného slovenského jazyka* (2011) uvádza pod lévou jidiš **židovský jazyk** (zapisovaný hebrejskou abecedou), zmes stredonemeckých nárečí s mnohými prvkami z hebrejčiny a z jazykov stredoeurópskych národov, v ktorých susedstve Židia od raného stredoveku žili (Jarošová – Buzássyová, 2011, s. 475).

S výnimkou nejednotnosti ohľadom spisovnosti/nespisovnosti tohto útvaru sa uvedené definície zhodujú v názore, že jidiš sa vyvíjal v tesnej blízkosti nemčiny a že jeho používatelia boli židia žijúci v strednej a východnej Európe. Ako a kedy sa však židovské obyvateľstvo dostalo na toto územie? Aký charakter má židovské náboženstvo v zemepisných šírkach vzdialených tritisíc kilometrov od biblickej zeme? Kto konkrétne používal jidiš a akú mal funkciu? Je vôbec relevantné zamýšľať sa nad jeho miestom v takom malom priestore, aký je ten slovenský? Ako dokázal tento jazyk prežiť jedno tisícročie bez toho, aby jeho nositelia boli späť s nejakým konkrétnym územím? Je jidiš vôbec ešte živý a kto ho v súčasnosti ovláda? Cieľom nasledujúcich kapitol je zodpovedanie nastolených otázok, avšak vzhľadom na lingvistické zameranie príspevku budú spomenuté len tie spoločensko-historické súvislosti, ktoré so sledovanou problematikou bezprostredne súvisia.

3 Krátky prehľad dlhej histórie prítomnosti židovského obyvateľstva na území dnešného Slovenska

Prví židia sa na územie dnešného Slovenska dostali spolu s rímskymi légiami už v prvých storočiach nášho letopočtu. Židov dovážaných z dobytého Judska (dnešný Izrael) využívali rímske légie ako otrokov aj ako dodávateľov rôznych tovarov pre tunajšie rímske stanice a ich posádky. Svedčí o tom nález dvoch sedemramenných svietnikov (menora), vykopaných v Levároch na Záhorí spolu s ďalšími rímskymi predmetmi práve v tomto období (porov. Barkány – Dojč, 1991, s. 13). Po týchto nálezoch však nasleduje dlhé obdobie bez akýchkoľvek informácií o židoch na tomto území s výnimkou zmienky o najstaršej historicky doloženej židovskej osade na Slovensku, ktorou sú Párovce pod Nitrianskym hradom. Predpokladá sa, že osada židovských obchodníkov tu bola už v 9. storočí (Labuda, 2006, s. 197).

Od 11. – 12. storočia máme písomné zmienky o usádzaní sa židov v Bratislave, Trnave, Nitre, Skalici a v niektorých dedinách. V krajinách západnej Európy sa križiackymi výpravami v 11. – 12. storočí začalo neľútostné prenasledovanie a vyhánanie židov a útočiskom sa im stalo Uhorsko s priaznivejšími podmienkami pre život a hlavne s ústretovou židovskou politikou. Šlo predovšetkým o židovských utečencov, ktorí do Uhorska prichádzali z Nemecka, Rakúska, Čiech a Moravy. V období 13. – 15. storočia sa usadzovali predovšetkým v oblasti západného Slovenska, takmer nedotknuté zostávalo stredné Slovensko, čo súviselo so zákazom židovského osídľovania v bankských mestách. Na východnom Slovensku sa židia usadili predovšetkým v Košiciach (Botík, 2007, s. 99).

Po nástupe Habsburgovcov na panovnícky dvor (16. st.) sa počet židov na území Slovenska znížil, čo súviselo hlavne s ich násilným vyhánaním a protizidovskými náladami vtedajšej spoločnosti. Nový prílív židov na územie Slovenska nastal v polovici 17. storočia, keď sa utečenci z Moravy sťahovali hlavne na blízke západné Slovensko. V tejto etape začalo aj intenzívne osídľovanie východného Slovenska Židmi, kde sa usádzali početné skupiny z holičskej oblasti z Poľska.

Ako minorita bolo teda židovské obyvateľstvo súčasťou každého štátneho útvaru v histórii Slovanov na tomto území. V 18. storočí došlo k významnému zvýšeniu ich počtu (4), a tiež k rozdeleniu náboženských obcí na ortodoxné a reformované, tzv. neologické. „Na území Slovenska asi dve tretiny organizačných jednotiek/náboženských obcí a tri štvrtiny židovského obyvateľstva sa priklonili k ortodoxnému smeru“ (porov. Botík, 2007, s. 101, podľa Mešťan, 1993, s. 11).

V 19. a začiatkom 20. storočia mali židia v Uhorsku veľký vplyv na hospodárstvo a finančný život. Možnosť ďalšieho rozkvetu zažili počas prvej Československej republiky, ktorá poskytovala v tej dobe v Európe neobvykle rozsiahle menšinové práva. „Okrem občianskej a náboženskej rovnoprávnosti dostalo sa im aj národnostného uznania. Ústava ČSR im umožňovala prihlásiť sa k židovskej národnosti bez ohľadu na ich náboženskú a jazykovú príslušnosť“ (Botík, 2007, s. 102). Následkom tohto práva nastala potreba rozlišovať v slove *žid* dva významy. V jednom prípade sa takto označovali príslušníci judaizmu, čiže židovského náboženstva – *židia*. Druhý význam označoval potomkov starovekého národa, ktorý žil na území biblického Izraela a Júdska – *Židov*. V roku 1921 žilo

na území Slovenska 136 000 osôb židovskej viery (70 000 z nich sa prihlásilo k židovskej národnosti) a v roku 1930 sa k židovskému vierovyznaniu hlásilo 137 767 ľudí, čo predstavovalo približne 4 % slovenskej populácie. Z nich 72 644 sa hlásilo aj k židovskej národnosti, ostatní mali národnosť slovenskú, nemeckú, maďarskú a iné (Salner, 1999, s. 223). Po rozbití ČSR žilo na území Slovenskej republiky (v rokoch 1939 – 45) okolo 90 000 Židov. Zlomový sa stáva rok 1941, keď sa po vydaní Židovského kódexu postavenie Židov rapídne zhoršilo. Do koncentračných táborov bolo násilne zavlčených a vyvraždených okolo 80 – 90 % slovenských židov, čo Lipták označuje za likvidáciu židovskej komunity na Slovensku (porovnaj Botík, 2007, s. 102, podľa Lipták, 1998, s. 215). Mnohí z tých, ktorí prežili holokaust, prípadne zažili povojnové prejavy antisemitizmu, sa rozhodli pre emigráciu do iných krajín alebo do novoutvoreného Izraela.

Údaje o počte židov žijúcich na Slovensku dnes sa rôznia. Mruškovič (2008, s. 122) uvádza číslo 3300, žurnalista Michael Szatmáry sa zmieňuje, že k židovskej viere sa na Slovensku oficiálne hlási 3000 židov (5), pričom židovské náboženské obce na Slovensku evidujú 2270 členov. Zaujímavé údaje ponúka portál Slovenského štatistického úradu: pri poslednom sčítaní ľudu v roku 2011 sa prihlásilo k židovskej národnosti 631 osôb, pričom v roku 2001 to bolo 218 osôb a v roku 1991 dokonca len 134 osôb. (6) Pri sčítaní ľudu podľa náboženského vierovyznania ponúkol Slovenský štatistický úrad nasledovné výsledky: kým v roku 1991 sa k židovskému náboženstvu prihlásilo 912 osôb, v roku 2001 to bolo už 2310 osôb a v roku 2011 sa k židovskej viere hlási 1999 osôb. (7) Na základe uvedených štatistík môžeme konštatovať, že židovská minorita na Slovensku dosiahla najväčší počet v období pred 1. svetovou vojnou a počas posledných osemdesiatich rokov svojej prítomnosti na území Slovenska prišla o približne 130 000 ľudí.

Počet jidiš hovoriacich na Slovensku je podľa Jolany Darulovej (2001, s. 105) minimálny. (8) Oficiálne čísla Slovenského štatistického úradu v roku 2011 však konštatovanie Darulovej nepotvrdzujú: 124 osôb sa hlási k používaniu jidiš ako k najčastejšie používanému jazyku v domácnosti (9) a 159 osôb ho používa ako najčastejší jazyk na verejnosti (10). Zaujímavosťou je, že v roku 2011 uvádza jidiš za svoj materinský jazyk 460 osôb, zatiaľ čo v roku 2001 len 17 osôb. (11)

3.1 Podoby židovstva na Slovensku a funkcie jeho komunikačných médií

Podľa oficiálnych výsledkov sčítania ľudu v roku 2011 je evidentné, že židovské obyvateľstvo na Slovensku má charakter menšiny, ktorá sa ešte duplicitne diferencuje na menšinu národnostnú a religióznu. Rozdielnemu vnímaniu svojej etnicity a meniacim sa vzťahom jednotlivcov k judaizmu a následnej vnútornej polarizácii židov na Slovensku sa bližšie venoval etnológ Peter Salner, ktorý vypracoval teóriu troch modelov vývinu židovskej etnicity:

1. model **kompaktnej identity**, ktorá fungovala v rámci celej židovskej spoločnosti od jej príchodu do strednej Európy až do polovice 18. storočia. Kompaktná identita spájala konfesionálny a etnický rozmer, avšak s výraznou nadradenosťou viery (náboženské príkazy a zákazy, učenie Tóry) nad inými zložkami identity. V tejto etape používali Židia dva jazyky, každý s odlišnou funkciou. Hebrejčina sa využíva ako bohoslužobný, písomný či literárny jazyk, v ktorom boli zachytené modlitby, teológia, morálka, mystika, filozofia, právo a vedy, preto sa označovala termínom posvätný jazyk. Druhým jazykom s prevažne hovorovou funkciou boli jazyky, ktoré si Židia vytvorili počas ich života v diaspóre. Hovorovým jazykom Aškenázov sa stal jidiš (Botík, 2007, s. 99). Túto tézu potvrdzuje i Peter Salner: „Jednotné náboženské praktiky, podporované spoločným jazykom viery (hebrejčina) a každodennosti (jidiš) či normami a zvykmi všedného dňa, spájali Židov bez ohľadu na konkrétnu krajinu pobytu“ (Salner, 2001, s. 209). Môžeme teda konštatovať, že minimálne do polovice 18. storočia spĺňal jidiš nadregionálnu dorozumievaciu funkciu v ústnom styku;
2. postupom času kompaktná identita slabla a židia sa čoraz viac usilovali stať sa časťou majoritnej spoločnosti. Modernizáciou, zmenami legislatívy a vplyvom haskaly (12) dochádza k výraznej absencii religiózneho rozmeru a začína sa druhá fáza vývinu etnicity – **deklarovaná identita**: Židia sa verejne hlási k inému ako židovskému etniku, väčšinou k nemeckému, maďarskému či českému. Príčiny sú rôzne: mocenský tlak, vplyv okolia, momentálny prospech alebo osobné presvedčenie. „Nové prostredie ponúkalo možnosť byť nielen Židom,

ale stať sa aj Nemcom (Slovákom, Maďarom, Čechom atď.) židovského náboženstva. Tým zdôraznilo (a vytrhlo z judaizmu) dôležitú, no nie jedinou stránku jeho existencie, aspekt religiozity“ (Salner, 2001, s. 211). S tým súvisí aj zmena v používaní jazyka, keď sa vo vnútri aškenázskeho a aj uhorského židovstva vplyvom reforiem a osvietenstva presadila orientácia na nemeckú kultúru, oslabilo sa postavenie jidiš a začala sa používať nemčina a maďarčina. Predstavitelia ortodoxného židovstva združení okolo významného rabína Chatama Sofera v Bratislave podnikli preto niekoľko krokov na ochranu tradičného judaizmu, kde striktné zakazovali akékoľvek šírenie západného štýlu, nepripúšťali ani najmenšiu odchýlku od starých zvyklostí a diferencovali funkcie jednotlivých jazykov: „V každodennom styku sa mohlo rozprávať iba jidiš a modlitby sa mohli konať iba v hebrejčine“ (Salner, 2001, s. 212). Na situáciu však inak reagujú predstavitelia neologických židovských obcí či židovských obcí status quo ante: „Ešte v roku 1865 sa v Michalovciach konalo stretnutie 24 rabínov, ktoré potvrdilo zotrvanie na princípoch tradičných náboženských príkazov. Okrem toho sa potvrdilo používanie jedinej reči pri obradoch v synagóge – jidiš“ (Labuda, 2006, s. 192). Vidíme teda, že v tejto etape jidiš spĺňal nielen dorozumievaciu funkciu, lež v istých oblastiach i funkciu bohoslužobného jazyka.

Všestranné používanie jidiš potvrdzuje i nasledujúca výpoveď z roku 1924: „Môj otec pochádzal z nemeckej rodiny. Na hrobe mojej starej mamy, ktorý sa nachádza v Dunajskej Strede, je hebrejským písmom bezchybne napísaný nemecký nápis. Takže tento nápis znie takto: Hier ruht Gatin von Leopold K., Terézia, gestorben am... A dátum. Takže úplne v nemčine, ale hebrejskými písmenami [...] je napísané, čo veľmi často, keď k nám prichádzajú na návštevu známi z Izraela, ktorí nevedia po nemecky, ale vedia po hebrejsky a začnú čítať hebrejské písmená, vôbec nevedia, čo čítajú, lebo takéto slová v hebrejčine nie sú [...]. (F. K. 1924)“ (Salner, 2001, s. 214). Respondentka uvádza text na náhrobnom kameni svojej starej mamy, ktorý odhadom môže spadať do obdobia 19. storočia, teda do fázy deklarovanej identity;

3. kým v predchádzajúcej fáze zaznamenávame klesajúci význam príslušnosti k židovskému náboženstvu na úkor príslušnosti etnickej, k ďalšiemu názorovému posunu dochádza na sklonku 19. storočia. Prijatie **židovskej etnicity** bolo podľa Petra Salnera reakciou na pogromy a prenasledovanie židov vo východnej Európe, ako aj na vedecký svetonázor, odmietanie judaizmu a preberanie životného štýlu nežidovskej spoločnosti. (Salner, 2001, s. 215) Židovskú vieru v plnej miere nahrádza etnická príslušnosť, ktorú charakterizuje úsilie o návrat do biblickej „zasľúbenej zeme“ ako do pôvodnej vlasti židovského národa. Tieto snahy boli zhmotnené v sionistickom hnutí, ktoré sa na Slovensku rozšírilo najmä v medzivojnových rokoch, no fungovalo aj počas holokaustu, SNP, v menšej miere až do nástupu komunistického režimu. Výsledkom tohto hnutia bola emigrácia 8867 ľudí zo Slovenska do Izraela do roku 1949. Tí, čo ostali, „spájali rozhodnutie neemigrovať, ale ostať na Slovensku s dobrovoľnou asimiláciou. S tým súviselo opustenie viery a prijatie kultúry a spôsobu života slovenského prostredia“ (Salner, 2001, s. 221). Z hľadiska používania jidiš na Slovensku v tomto období Jolana Darulová konštatuje: „Ako vyplýva z výskumu židovských tradícií v medzivojnovom období a v období následnej totality: v oblasti jazyka už nik neovláda ani hebrejčinu, ani jidiš, v slovníku židovských občanov sa zachovali iba niektoré výrazy“ (Darulová, 2001, s. 97).

Súčasnú židovskú komunitu na Slovensku Salner charakterizuje ako deklarovanú identitu: „... hoci sa jej členovia nezriekajú príslušnosti k judaizmu, kultúrou, jazykom a spôsobom života jednoznačne tvoria súčasť prostredia, v ktorom žijú“ (Salner, 2001, s. 221). Podobné závery formuluje aj Jolana Darulová, ktorá skúmala židovskú menšinu v Banskej Bystrici: „... na zvýraznenie svojej etnickej príslušnosti nepoužívajú žiadne viditeľné identifikačné znaky – ani odevné súčiastky, ani zvláštnu úpravu vlasov a pokrytie hlavy, tak isto nemajú svoje budovy používané na náboženské účely, ani zvláštne verejné stravovacie jednotky“ (Darulová, 2001, s. 105).

Súčasných židov žijúcich na Slovensku rozdelil Peter Salner (2004, s. 71) do troch skupín podľa vzťahu k judaizmu:

1. **religiózní** – a) **praktikujúci judaizmus** (je ich menšina),
b) **veriaci** (svoju religiozitu obsahom ani formou nestotožňujú s tradičnými prejavmi židovského náboženstva),
2. **sekulárni** – nie sú veriaci (patria sem aj ateisti a agnostici), ale prejavujú vzťah ku komunite a jej tradíciám, v prostredí komunity hľadajú v prvom rade spoločenské, kultúrne a sociálne zázemie, je ich väčšina,
3. **„Nežidia“** – napriek židovskému pôvodu jedného či obidvoch rodičov sa nehlásia k judaizmu ani komunite.

Z uvedeného vyplýva, že na Slovensku dnes máme sekulárne židovstvo, ktoré prechováva formálny pocit príslušnosti k religióznym koreňom a demonštruje ho pri niekoľkých vybraných príležitostiach a účasťou na bohoslužbách v synagóge. Väčšina príslušníkov tejto skupiny patrí do židovských náboženských obcí a aktivizujú sa pri záchrane židovských cintorínov, pamätníkov, synagóg, starajú sa o náboženský a kultúrno-spoločenský život v duchu židovských tradícií, vykonávajú sociálno-charitatívnu činnosť a organizujú náboženské sviatky. Potvrďuje to i výskum Jolany Darulovej: „Medzi banskobystrickými Židmi nie je židovská identita až tak záležitosťou viery v Boha, ako skôr otázkou kolektívnej solidarity a spoločných sociálnych praktík...“ (2001, s. 97).

4 Jidiš (v Nemecku a na Slovenku) = nespisovná varieta, či samostatný jazyk?

Na základe predchádzajúcich kapitol môžeme konštatovať, že jidiš je jedným zo židovských jazykov (13), ktorým sa dorozumievali židia v diaspóre. Ide o stredoveký nemecký výraz pre židovskú nemčinu, ktorú vytvorili a používali aškenázski (nemeckí) židia. Vo fáze svojho vzniku na území dnešného Nemecka sa jidiš (židovská nemčina) považoval vzhľadom na domáci jazyk za nespisovný útvar, za jedno z mnohých nemeckých nárečí. Po kodifikácii nemeckého jazyka rástli snahy osvietencov o všeobecný výsmech a ponížovanie jidiš, čo viedlo k zreteľnejšej stratifikácii nemeckého jazyka a vzdialeniu sa nemčiny ako spisovného útvaru od jidiš ako jeho nespisovnej variety. Záchrana židov únikom do Poľska a východnej Európy v 19. stor. znamenala i záchranu pre jidiš, ktorý sa v nových geograficko-spoločenských podmienkach začal označovať ako **východný jidiš**. Okrem pôvodnej dorozumievacej funkcie získava východný jidiš v zmenených podmienkach svoj ďalší rozmer, stáva sa plodným literárnym a kultúrnym jazykom, v ktorom vznikajú poetické a prozaické klenoty stredoeurópskej židovskej kultúry. Prechodom od každodenne používanej hovorovej formy k široko uznávanému literárnemu jazyku sa východný jidiš stáva akousi všeobecne akceptovanou jazykovou platformou, ktorá v jednotlivých regiónoch strednej a východnej Európy ďalej získava svoje špecifiká a mierne sa od nej odlišuje. V rámci východného jidiš (ktorý však ostáva nespisovný a nekodifikovaný) tak vznikajú jeho ďalšie nespisovné variety: poľský jidiš, ukrajinský jidiš, bieloruský jidiš a ďalšie). V tom čase sa už jidiš (východný jidiš) používa i na Slovensku, je hlavným komunikačným médiom židov a plní dorozumievaciu, estetickú, reprezentatívnu funkciu a existuje vo svojej hovorenej i písomnej forme, o čom svedčia pozostatky nápisov na náhrobných kameňoch, zachované texty piesní, memoáre.

Migráciou svojich nositeľov sa tak ocitá germánsky jazyk uprostred rodiny slovanských jazykov, no historický prehľad prítomnosti jidiš na Slovensku potvrdzuje, že pre obyvateľov tohto územia ostal nezrozumiteľným, cudzím „neslovanským“ jazykovým elementom, čo vedie k nemožnosti jeho začlenenia do akejkoľvek stratifikácie slovenského národného jazyka, a to či už v zmysle stratifikácie Juraja Dolníka, Jána Horeckého, Jána Bosáka, Jána Findru, Dany Slančovej a Miloslavy Sokolovej alebo ďalších slovenských lingvistov. A preto, hoci je prítomnosť jidiš na Slovensku historicky dokázaná, tieto jazyky nepochádzajú zo spoločnej jazykovej rodiny, jidiš nemôže byť útvarom a varietou národného jazyka Slovákov.

Na základe vzniku a vývinu jidiš v germánskej jazykovej rodine možno konštatovať silnú jazykovú príbuznosť k nemeckému jazyku (14), ktorá však od 18. storočia slabne migráciou jidiš do nových geograficko-spoločenských podmienok (vznik východného jidiš). Pre jednu časť vedeckej obce

je táto etapa prelom, odvtedy možno jidiš považovať za samostatný jazyk, ktorý má všetky jazykové roviny, plní základné jazykové funkcie a dodnes má svojich používateľov. Pre iných však jidiš bol a zostal len jednou z nespisovných variet nemeckého jazyka.

Problematika stanovenia hraníc medzi jazykom a dialektom je podľa Otta Weikopfa jednou z najdôležitejších a zároveň najnáročnejších otázok jazykovedy. Na internetovom portáli *Sprache der Welt, Welt der Sprache* navrhuje postup, ktorý spočiatku znie až prekvapivo banálne: „*Es kommt darauf an, ob man den anderen versteht.*“ (15) Keď totiž spolu verbálne komunikujú dve osoby, môžu podľa Weikopfa nastať dve možnosti: buď sa a) rozumejú a vtedy ide o dva dialekty toho istého jazyka, alebo sa b) nerozumejú a vtedy pravdepodobne ide o dva rôzne jazyky. Autor tejto teórie pripúšťa aj možnosť iných komunikačných situácií:

- 1)komunikanti si myslia, že používajú dva rôzne dialekty toho istého jazyka, hoci ide o dva rôzne jazyky (skrátene: zdanlivo dialekt – v skutočnosti jazyk);
- 2)komunikanti považujú rôzne dialekty za osobitné jazyky, hoci v skutočnosti môže ísť len o rôzne hovorové variety toho istého jazyka (skrátene: zdanlivo jazyk – v skutočnosti dialekt). Často sú totiž z politických alebo historických dôvodov považované rôzne dialekty za osobitné jazyky, hoci z lingvistického hľadiska ide len o hovorové variety jedného jazyka. Ako príklad uvádza Weikopf holandčinu, ktorá by bola za iných okolností s najväčšou pravdepodobnosťou považovaná za dialekt nemčiny, keby nebola jazykom samostatného štátu. To, že sa holandčina dnes vníma ako samostatný jazyk, nemá jazykovedné, ale historicko-politické dôvody;
- 3)môže nastať i situácia, že naozaj ide o rôzne dialekty toho istého jazyka, hoci sú navzájom nezrozumiteľné (skrátene: dialekty jedného jazyka – a predsa nezrozumiteľné). Napr. obyvateľ južného Anglicka má ťažkosti pri dorozumení sa s používateľom regionálneho dialektu severného Írska či Škandinávie. Weikopf však zdôrazňuje, že aj napriek vzájomným dorozumievacím ťažkostiam majú jednu vec títo hovoriaci spoločnú: ich spisovný jazyk, a preto možno považovať dialekty, ktoré používajú, za variety jedného jazyka.

Na základe uvedených príkladov autor navrhuje model, ktorým je možné diferencovať medzi rečou (jazykom) a jej varietami (dialektom): **vzájomné porozumenie sa** (lingvistické hľadisko), ktoré sa **prekrýva s národnou identitou** (politické hľadisko), **použitie štandardizovaného písma** (spisovný jazyk) a **spoločného literárneho dedičstva**.

Aplikáciou Weikopfovho modelu dospejeme k skonkrétňeniu vzťahu nemecký jazyk – jidiš. Predstavme si situáciu, že chcú navzájom komunikovať nemecky hovoriaci komunikant (používajúci spisovnú nemčinu) a žid (hovoriaci jidiš), neporozumejú si. Ak sa však prenesieme na časovej osi zo súčasnosti do 13. – 14. st., títo dvaja komunikanti si porozumejú. Ak bude chcieť v súčasnosti komunikovať nemecky hovoriaci komunikant (používajúci spisovnú nemčinu) a žid pochádzajúci z Poľska (jidiš+ prvky poľštiny), neporozumejú si. Podobne neúspešne skončí aj snaha o komunikáciu medzi nemecky hovoriacim komunikantom a židom pochádzajúcim zo Slovenska (jidiš + prvky poľštiny + prvky slovenčiny) či nemecky hovoriacim komunikantom a židom pochádzajúcim z Ukrajiny (jidiš + prvky poľštiny + prvky ukrajinčiny). Ak však navzájom budú komunikovať židia pochádzajúci z Poľska, Slovenska a Ukrajiny, v hovorovom styku eventuálne môže dôjsť k miernym nedorozumeniam (pre odlišnú výslovnosť), no v písanej podobe (jidiš hebrejskou abecedou) si porozumejú. Nastolené situácie sú znázornené v tabuľke *Komunikačné situácie*:

Tabuľka Komunikačné situácie

Obdobie	Komunikant 1	Komunikant 2	Výsledok komunikácie
20/21. st.	nemecky hovoriaci (spisovná nemčina)	žid (jidiš)	Neporozumejú si, ide o dva odlišné jazyky.
(13 – 14. st.)	nemecky hovoriaci (nemecké nárečie)	žid (jidiš)	Porozumejú si, ide o hovorové variety so

			spoločným jazykovým základom.
20/21. st.	nemecky hovoriaci (spisovná nemčina)	žid z Poľska (jidiš+ prvky poľštiny)	Neporozumejú si, ide o vlastný vývin dvoch rôznych jazykov.
20/21. st.	nemecky hovoriaci (spisovná nemčina)	žid zo Slovenska (jidiš+ prvky poľštiny+ prvky slovenčiny)	Neporozumejú si, ide o vlastný vývin dvoch rôznych jazykov.
20/21. st.	nemecky hovoriaci (spisovná nemčina)	žid z Ukrajiny (jidiš+ prvky poľštiny+ prvky ukrajinčiny)	Neporozumejú si, ide o vlastný vývin dvoch rôznych jazykov.
Výsledok komunikácie	Porozumejú si	Porozumejú si minimálne v písomnej forme	

Z uvedeného prehľadu vyplýva, že z diachrónneho hľadiska možno jidiš považovať za nárečie, nespisovnú varietu a jednu z vrstiev nemeckého jazyka. Z pohľadu synchronného však ide o dva samostatné jazyky. V prípade vzájomnej komunikácie komunikantov židovského pôvodu (komunikanti 2) nejde o rôzne jazyky, lež o rôzne dialekty toho istého jazyka. Na záver možno preto konštatovať, že zo synchronného lingvistického hľadiska neplatí hierarchia nemecký jazyk (národný jazyk) a jidiš (nárečie, nespisovná varietu nemeckého jazyka), čo znamená, že jidiš na území Nemecka (podobne ako na Slovensku) v súčasnosti funguje ako samostatný jazyk. Platnosť tohto tvrdenia verifikujú aj ďalšie faktory v zmysle Weikopfovej teórie: z politického hľadiska možno u židov potvrdiť identifikáciu so svojou národnosťou (židovská etnická príslušnosť), ako aj so zanechaným literárnym dedičstvom (Tóra a iné).

5 Záverečné konštatovanie

V predložennom príspevku sa venujem vzniku a vývinu fenoménu jidiš v nemeckom a slovenskom jazykovom prostredí a analyzujem možnosť, prípadne nemožnosť zaradenia tohto útvaru do stratifikačných modelov nemeckého a slovenského jazyka z diachrónneho i synchronného hľadiska. Prezentovaná analýza predstavuje historický vývin jidiš od nespisovnej variety nemeckého jazyka po jeho súčasnú existenciu samostatného jazyka schopného plniť dorozumievaciu, bohoslužobnú (fungujúce židovské ortodoxné obce), reprezentatívnu (Izrael, menšiny v diaspóre), estetickú (literárna tvorba, časopisy, piesne) funkciu a ďalšie jazykové funkcie. Výsledky pokusu o zaradenie jidiš do stratifikácie slovenského národného jazyka zlyhali, preto sa prikláňam k presvedčeniu, že jidiš na Slovensku (a v ďalších krajinách strednej a východnej Európy) existuje vo forme samostatného jazyka – východného jidiš. Výsledky pokusu o zaradenie jidiš do stratifikácie nemeckého národného jazyka dokázali nutnosť diferencovaného prístupu k problematike a rozlišovanie diachrónneho a synchronného hľadiska (v minulosti nespisovný útvar nemeckého jazyka, v súčasnosti samostatný jazyk).

Poznámky:

- (1) <http://www.duden.de/rechtschreibung/Jiddisch>
- (2) <http://www.duden.de/rechtschreibung/jiddisch>
- (3) Aškenázski židia pôvodne obývali nemecké Porýnie (Aškenáz je pôvodne biblický geografický pojem na označenie územia Nemecka) a od 14. – 15. storočia túto skupinu tvorili ich

potomkovia, ktorí sa presunuli do východnej Európy. V 19. storočí odtiaľ masovo emigrovali pred ruskými cárskymi perzekúciami do strednej a západnej Európy alebo do Ameriky. Opakom sú sefardskí židia (Sefardim), potomkovia židov, ktorí pôvodne pochádzali zo Španielska a z Portugalska, odkiaľ boli vyhnaní koncom 15. storočia. Usadili sa prevažne v severnej Afrike, Palestíne, Taliansku či na Balkáne. Medzi židovskou populáciou sú v súčasnosti výraznou menšinou a väčšinu tvoria napríklad vo Francúzsku alebo v Izraeli. Od aškenázskych židov sa líšia predovšetkým inou výslovnosťou hebrejčiny, zvykmi, liturgiou, niektorými odlišnými pravidlami *kašrutu* – vyplývajúcimi z odlišného zloženia stravy –, ako aj viac orientálnejším životným štýlom, obliekaním či používaním zvláštneho jazyka, ladino-hebrejčiny, na báze španielčiny a portugalčiny.

- (4) Z počtu 12 000 v roku 1700 stúpol počet Židov v Uhorsku na 935 000 v roku 1805 (Mlynárik, 2005, s. 270).
- (5) <http://www.delet.sk/zivot-a-judaizmus/michael-szatmary-rozhovor>
- (6) <http://portal.statistics.sk/files/tab-10.pdf>
- (7) <http://portal.statistics.sk/files/tab-14.pdf>
- (8) Jolana Darulová (2001, s. 105) pri výskume židovskej menšiny konštatuje, že „Židia aj v rodine komunikujú po slovensky, hebrejčinu a jidiš neovláda takmer nik“.
- (9) <http://portal.statistics.sk/files/tab-13.pdf>
- (10) <http://portal.statistics.sk/files/tab-12.pdf>
- (11) <http://portal.statistics.sk/files/tab-11.pdf>
- (12) Označenie pre Židovské osvietenstvo, ktoré k nám prišlo z Nemecka.
- (13) Medzi ostatné židovské jazyky patrí napr. hebrejčina, židovská angličtina, židovská katalánčina, židovská taliančina, židovské slovanské jazyky...
- (14) Svojím pôvodom sú jidiš a nemecký jazyk súčasťou jednej jazykovej vetvy (nemecko-holandskej), rovnakej jazykovej rodiny (germánske jazyky), vyvinuli sa z jedného spoločného prajazyka (indoeurópskeho).
- (15) Záleží na tom, či sa navzájom rozumieme (prelož. autorkou).

Literatúra

- ALTHAUS, Peter Hans. 2003. *Kleines Lexikon deutscher Wörter jiddischer Herkunft*. München : C. H. Beck, 2003. 215 s. ISBN 3406494374
- BARKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít. 1991. *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava : Vesna, 1991. 438 s. ISBN 80-85128-56-X
- BEST, Franz Otto. 1988. *Mameloschen Jiddisch – Eine Sprache und ihre Literatur*. 2. vydanie. Frankfurt am Main : Insel Verlag, 1988. 348 s. ISBN 3458157867
- BOTÍK, Ján. 2007. *Etnická história Slovenska*. Bratislava : Lúč, 2007. 231 s. ISBN 978-80-7114-650-6
- BUCHTELOVÁ, Ružena. 2005. *Slovník cudzích slov akademický*. Bratislava : SPN, 2005. 1054 s. ISBN 8010003816
- DARULOVÁ, Jolana. 2001. Súčasný etnický minority v mestskom prostredí. In: SALNER, Peter – LUTHER, Daniel: *Etnicita a mesto*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2001, s. 91 – 107. ISBN 80-88997-13-5
- HOCHÉL, Braňo. 1993. *Slovník slovenského slangu*. Bratislava : Hevi, 1993. 185 s. ISBN 80-85518-05-8
- JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSYOVÁ, Klára. 2011. *Slovník súčasného slovenského jazyka H – L*. Bratislava : Veda, 2011. 1087 s. ISBN 9788022411721
- KAČALA, Ján – PISÁRČIKOVÁ, Mária – POVAŽAJ, Matej. 2003. *Krátky slovník slovenského jazyka 4*. 4. vydanie. Bratislava : Veda, 2003. 985 s. ISBN 802240750X
- LABUDA, Vladimír. 2006. *Huncovce v zrkadle času*. Huncovce : Vivit, 2006. 264 s. ISBN 80-88903-88-2
- MISTRÍK, Jozef a kol. 1993. *Encyklopédia jazykovedy*. Bratislava : Obzor, 1993. 513 s. ISBN 80-215-0250-9
- MLYNÁRIK, Ján. 2005. *Dejiny Židu na Slovensku*. Praha : Academia, 2005. 358 s. ISBN 80-200-1301-6
- MRUŠKOVIČ, Viliam. 2008. *Európa jazykov a národov na prahu tretieho tisícročia*. Martin : Matica slovenská, 2008. 112 s. ISBN 978-80-7090-858-7

- SALNER, Peter. 1999. Vonkajšie faktory diferenciácie mestského spoločenstva. In: SALNER, Peter – BEŇUŠKOVÁ, Zuzana: *Diferenciácia mestského spoločenstva v každodennom živote*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 1999, s. 222 – 233. ISBN 8096770438
- SALNER, Peter. 2001. Etnická identita ako faktor polarizácie židovskej komunity. In: SALNER, Peter – LUTHER, Daniel. 2001. *Etnicita a mesto*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2001, s. 205 – 225. ISBN 80-88997-13-5
- SALNER, Peter. 2004. Premeny religióznej identity Židov v 20. storočí (Vplyv holokaustu na vzťah k judaizmu). In: SALNER, Peter – LUTHER, Daniel: *Menšiny v meste. Premeny etnických a náboženských identít v 20. storočí*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, 2004, s. 57 – 54. ISBN 80-88997-18-6
- SCHMIDT, Wilhelm. 1996. *Geschichte der deutschen Sprache*. Stuttgart : S. Hirzel, 1996. 383 s. ISBN 3777607207
- STEDJE, Astrid. 1999. *Deutsche Sprache gestern und heute*. München : Fink, 1999. 223 s. ISBN 3825214990

Internetové zdroje

- <http://www.duden.de/> [2012-8-22]
- <http://www.delet.sk/zivot-a-judaizmus/michael-szatmary-rozhovor> [2012-7-29]
- <http://portal.statistics.sk/> [2012-8-28]
- http://www.weikopf.de/index.php?article_id=81 [2012-8-28]
- <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-45143758.html> [2012-7-21]

Resümee

Der Artikel *Die (Nicht)Einreihung des Jiddischen in das Stratifikationsmodell der deutschen und slowakischen Sprache* beschäftigt sich mit der Entwicklung, Aufgabe und Funktion vom Jiddischen, der Sprache der Juden im Mittel- und Osteuropa. Im vorliegenden Artikel befasste ich mich mit der Entstehung und Entwicklung vom Phänomen des Jiddischen in der deutschen und slowakischen Sprachumwelt und ich analysiere die Möglichkeit, beziehungsweise Unmöglichkeit der Einreihung des Jiddischen in das Stratifikationsmodell der beiden Sprachen aus der diachronen sowie der synchronen Sicht. Die präsentierte Analyse stellt die historische Entwicklung des Jiddischen von einer umgangssprachlichen Varietät des Deutschen bis die Existenz als einer selbstständigen Sprache mit allen sprachlichen Funktionen, vor. Der Versuch der Einreihung des Jiddischen in das Stratifikationsmodell der slowakischen Sprache ist nicht gelungen, deswegen bin ich der Meinung, dass das Jiddische in der Slowakei in der Form einer selbstständigen Sprache – des Ostjiddischen existiert. Der Versuch der Einreihung des Jiddischen in das Stratifikationsmodell der deutschen Sprache hat die Notwendigkeit der zeitlichen Differenzierung bestätigt (aus der diachronen Sicht war das Jiddische „nur“ eine umgangssprachliche Form der deutschen Sprache, aus der synchronen Sicht geht es um eine selbstständige Sprache).